

**ШАХСНИНГ АХЛОҚИЙ ШАКЛЛАНИШИ ВА
РИВОЖЛАНИШИНИНГ ПСИХОЛОГИК МЕЗОНЛАРИ**

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.5.5.057>

*Жалилова Сабохат Халиловна,
психология фанлари номзоди, доцент*

*Умрзоқова Наргиза Исмоил қизи,
2-босқич магистранти, Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика
Университети*

Аннотация. Ушбу мақола шахснинг ахлоқий жиҳатдан ривожланиши масаласига бағишланган бўлиб, унда ахлоқий ривожланишининг психологик мезонларига оид мавжуд татқиқий соҳалар ва уларнинг талқинига тўхталиб ўтилади. Шунингдек, мақолада ахлоқий ривожланиши босқичлари, ахлоқ тузилишининг асосий компонентлари: когнитив, эмоционал ва хулқ-атвор компонентларининг моҳияти ёритиб берилди.

Калит сўзлар: ахлоқ, ахлоқийлик, психологик мезонлар, ахлоқий ривожланиши, негатив тенденциялар, ахлоқий тарбиялаш, когнитив компонент, эмоционал компонент, хулқ-атвор компоненти, ахлоқий қадриятлар.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ПРАВСТВЕННОГО
ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ**

*Джалилова Сабохат Халиловна,
кандидат психологических наук, доцент кафедры Психологии,
Ташкентского Государственного Педагогического Университета имени
Низами*

Умрзоқова Наргиза Исмоил қизи

Аннотация. Статья посвящена проблеме нравственного развития личности. В ней рассматриваются различные аспекты изучения данной проблемы и анализируются некоторые подходы психологических исследований. Также в статье освещается сущность этапов нравственного развития и основных компонентов структуры нравственности, таких как когнитивный компонент, эмоциональный и поведенческий компонент.

Ключевые слова: нравственность, психологические критерии, нравственное развитие, негативные тенденции, нравственное воспитание, когнитивный компонент, эмоциональный компонент, поведенческий компонент, нравственные ценности.

**PSYCHOLOGICAL CRITERIA OF PERSONAL MORALITY
FORMATION AND DEVELOPMENT**

*Jalilova Sabokhat Khalilovna,
Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor*

*Umrzakova Nargiza Ismail qizi,
the 2nd stage of Master's Degree Tashkent State Pedagogical University named
after Nizami named,*

Abstract. This article is devoted to the issue of moral development of the individual, in which the existing research areas on the psychological criteria of moral development and their interpretation are discussed. The article also describes the stages of moral development, the essence of the main components of the moral

structure: cognitive, emotional and behavioral components.

Keywords: morality, ethics, psychological criteria, moral development, negative tendencies, moral upbringing, cognitive component, emotional component, behavioral component, moral values.

Ўсиб келаётган ёш авлоднинг ахлоқий шаклланиши жамият ривожининг муҳим таркибий қисмидир. Жамиятнинг ижтимоий муҳим талаблари – бурч, гурур, виждон ҳар бир бола шахсининг ички стимулларига айланиши зарур. Ахборот ҳукмронлик қилувчи жамиятда замонавий негатив тенденциялар туфайли ушбу кадриятларни ўсиб келаётган ёш авлодда таркиб топтириш мураккаб ҳисобланади. Ахборот манбаи сифатида катталар ва ўқитувчиларга бўлган ишончнинг пасайиши ахлоқий кадриятларни шаклланишига қаратилган тарбиявий ишлар мазмуни ҳамда шаклини янгилашни талаб қилади.

Ёш авлодни ахлоқий тарбиялаш муаммоси жамият ривожининг барча босқичларида долзарб саналади. Катталар болага қандай яшаш ва кимга ҳурмат билан муносабатда бўлиш кераклигини қанчалик сингдиришмасин, ушбу кадриятларни бола ҳали англамас экан, улар шахс хислатларига айланмас экан натижа етарли даражада бўлмайди. Шу сабабли кичик мактаб ёшидаёқ болага мураккаб ижтимоий ҳаётда тўғри йўналтиришга кўмаклашиш лозим. Муҳими шаклланган ахлоқий кадриятларга эга бўлиш зарур.

Бошланғич синфларда ўқувчиларни тарбиялаш дастури ахлоқий ривожланишга қаратилиши керак. Шундай экан, ахлоқ тушунчаси талқинига тўхталиб ўтамиз. Психологик-педагогик луғатда “ахлоқийлик – бу жамиятда инсонларнинг ўзаро муносабатларини бошқарувчи норма ва қоидалар мажмуи бўлиб, улар фаолияти ва хулқ-атворини стимуллаштириши ёки тормозлаши мумкин” дея таърифланади [4].

Б.Т.Лихачевнинг фикрича, ахлоқ инсон томонидан ўзлаштирилади ва ичдан қабул қилинади ва у индивидуал хулқни бошқаради. Ахлоқийлик дунёқараш, эътиқод ва виждонга таянади[2].

Ахлоқ бир бутун ва тадрижий психологик ҳодиса бўлиб, шахснинг ҳақиқатга, яхшиликка ва гўзалликка интилиши жараёнида шаклланиб ва ривожланиб боради.

Ахлоқ оламида энг юксак идеаллар яхшилик, гўзаллик, ҳақиқат ва адолат ҳисобланади. Шахслар ва ижтимоий гуруҳларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолашда энг мезонлар вазифасини мана шу тушунчалар ифодалайдиган ҳодисалар бажаради. Бу тушунчаларнинг ҳар бири ҳар бир муайян ҳолатда муайян кўринишга эга бўлади. Масалан, яхшилик тушунчаси конкрет вазиятда турли шахслар ва турли гуруҳлар томонидан турлича баҳоланиши мумкин. Айтайлик, жиноят содир этган шахсга нисбатан раҳмдиллик қилиш жиноятчи томонидан яхшилик сифатида баҳоланади. Лекин, жиноятчидан жабрланган шахс томонидан бундай ҳаракат ёмонлик сифатида баҳоланиши мумкин. Бундай вазиятларда, аввало, раҳмдиллик мезонини ҳисобга олиш керак. Раҳмдиллик шахс ахлоқининг муҳим хусусиятларидан ҳисобланади. Лекин, у оптимал даражадан, яъни меъёрдан четга чиққанда, салбий хусусият касб этиши ҳам мумкин. Худди шунингдек, сахийлик, ўзаро ёрдам сингари ҳодисалар ҳам муайян меъёрлар, яъни мезон доирасида ижобий хусусиятларга эга бўлса, бу мезондан ташқарига чиққанда улар салбий ҳодисага айланиши ҳам мумкин.

Ахлоқий ривожланиш мезонлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: 1. Шахснинг атрофдаги воқелик, ўзга шахслар ва ўзига муносабатида

маънавий жиҳатларнинг мавжудлиги ва устуворлиги. 2. Шахснинг онги ва дунёқарашида виждон, яхшилик ва ёмонлик тўғрисида аниқ тасаввурларнинг мавжудлиги ва яхшилик қилиш йўлидан боришга интилиш. 3. Ўзини ўзи тарбиялаш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзининг хулқ-атвори ва тафаккур тарзини такомиллаштиришга интилиш. 4. Ўзга одамларнинг муваффақиятларидан хурсанд бўлиш, муваффақиятсизлигидан куюниш ва ҳамдардлик билдиришга, ёрдам кўрсатишга эҳтиёжнинг мавжудлиги. 5. Субъектив психоэмоционал соғломлик (яхши кайфият, қувонч, тетиклик). 6. Маънавий юксалишнинг бир босқичидан кейингисига ўтиш истаги ва интилишнинг мавжудлиги.

Ахлоқий кадриятларда жамиятнинг ахлоқи акс этар экан, шахс уларни ўзлаштириш жараёнида шу кадриятларнинг субъекти, ташувчисига айланади. Шахснинг жамият ахлоқий кадриятларини қай даражада ўзлаштиргани унинг ахлоқини белгиловчи мезон ҳисобланади.

Шахс ахлоқининг муҳим таркибий қисми бўлган ахлоқ ҳақидаги тушунча, тасаввурлар ва ҳукмлар инсоннинг ҳис-туйғуси, тафаккури, идроки ва психик фаолиятининг бошқа турлари сингари ривожланиб боради. Ахлоқ шаклланиши ҳамда ривожланишидаги психологик хусусиятлар шундан иборатки, улар ҳеч қачон тайёр ҳолда берилмайди. Шахснинг ахлоқий ривожланиши бир неча босқичларда юз беради. Ана шу босқичларни қай даражада тез ёки секин босиб ўтилиши бир қатор ички ва ташқи омилларга боғлиқ. Ушбу омиллар шахснинг интеллект, идроки, тафаккури хусусиятлари, у ўсаётган оиладаги маънавий-ахлоқий установакалар, жамиятдаги бола тарбиясига оид анъаналар билан боғлиқ.

Ахлоқий ривожланиш боланинг ўзини муҳитдан ажратиб тасаввур қилиши ва “Мен” ининг шаклланиш жараёни билан боғлиқ. Болалик даврида шахс ривожланишининг асосий йўналиши ўзини ўзгалардан алоҳида шахс эканини англашга йўналтирилган бўлади.

Ахлоқий кадриятлар ижтимоий тараққиёт жараёнида шаклланади ва инсонга, инсониятга хизмат қилади. Бундай кадриятлар бутун инсоният томонидан яхшилик сифатида баҳоланади. Улар шахс онгида қай даражада доминант экани унинг қай даражада прогрессив шахс эканини белгилайди.

Инсон кадриятларининг тизим ҳолида бўлиши унинг ҳаракатлари, хулқ-атворини белгилайдиган мотивациянинг зарур шарти ҳисобланади. Инсоннинг турли-туман вазиятларда ва шароитларда амалга оширадиган ҳатти-ҳаракатларини ўзаро боғлаб турувчи ҳалқа ҳам кадриятлар тизими ҳисобланади.

Ахлоқ тузилишида 3 та компонент: когнитив, эмоционал ва хулқ-атвор компонентини фарқлаш мумкин. Ахлоқнинг ҳар бир компоненти қай даражада ривожланганлиги даражаси қуйидаги мезонлар асосида белгиланади: 1. Умуминсоний кадриятларга мослиги. 2. Шахснинг умуминсоний кадриятларни ўзлаштириш даражаси. 3. Янги маънавий-ахлоқий кадриятларни яратишдаги роли. 4. Маънавий кадриятларни тарғиб қилишдаги роли. 5. Шахснинг барқарор позициясини шакллантиришдаги роли. 6. Маънавий кадриятларни танқидий англашдаги роли.

Компонентларнинг ҳар бири мураккаб таркибий қисмлар ва сифатлардан ташкил топган бўлиб, ўзгарувчанлик хусусиятига ҳам эга. Масалан, когнитив компонент ўз ичига билимлар, билимларни эгаллаш усуллари; нарса-ҳодисаларнинг моҳиятига ета билиш, уларнинг сабаблари ва оқибатларини кўра билиш, энг муҳим қисмини ажрата билиш кабиларни қамраб олади.

Когнитив компонентнинг етакчи унсури билим ҳисобланади. Билим юз

берган ёки юз берадиган тайёр ҳодиса эмас, балки ахлоқ ва тафаккурнинг узок вақт оралиғидаги маҳсули бўлиб, унинг бунёд этилиши мавжуд маданият имкониятлари билан боғлиқ. Бу имкониятлар турли-туман бўлиб, ижтимоий-маданий шарт-шароитлар билан бевосита боғланган. Шунинг учун билимларни яратиш, узатиш ва эгаллаш билиш субъектининг актив фаолияти орқали амалга оширилади. Бундай даражанинг вужудга келиши ўқув жараёнида шаклландиган ва ривожланган назарий тафаккурга асосланади. Назарий тафаккур янги билим мазмунини эгаллаш, янги қизиқишларни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, когнитив қизиқишларнинг янги типини шакллантиради, ички рефлексиянинг вужудга келиши ва ривожланишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида ахлоқий-маънавий ривожланиш жараёнига туртки беради.

Ахлоқий ривожланишнинг эмоционал компоненти шахснинг ўзига, бошқа одамларга, воқеа-ҳодисаларга маънавий-ахлоқий нуқтаи назардан ёндашиши ва эмоционал идрок қилишини англатади. Ижобий эмоционал баҳо маънавий-ахлоқий кадриятларнинг шахс томонидан қабул қилиниши учун муҳим шартлардан бири ҳисобланади.

Ахлоқдаги эмпатия эмоционал ҳолат билан ўртоқлашиш қобилиятини ва кўникмасини, бошқа шахсга энергия узатиш лаёқатини англатади. Ўзини ўзи англаган шахс, ўз ролини тўла ўргангандан кейин фаолият юритиш, ўзини намоён қилишга ўтади ва бу жараёнга атрофидаги одамларни ҳам жалб этади. Ўзининг моҳиятини, потенциал имкониятларини англаш ўзга шахсга муносабат орқали намоён бўлади. Бу муносабат жараёнида ўзга шахс буюк кадрият сифатида ўзининг бетакрорлиги ва танҳолиги орқали гавдаланади. Ўзга шахсларни мана шундай ҳис қила билиш альтруизм, меҳрибонлик, ҳамдардлик, муҳаббат сингари маънавий кадриятларнинг намоён бўлишидир. Булар ўз навбатида эмпатиянинг ривожланиш даражасини шахснинг маънавий-ахлоқий ривожланиш даражасининг кўрсаткичи сифатида қабул қилишга асос бўлади.

Хулқ-атвор компоненти ахлоқий ривожланишнинг узвий таркибий қисми ҳисобланади. Чунки бу жараён воқеликни ўзлаштиришнинг ижтимоий, шахсий усули бўлиб у фақат билиш билан эмас, шахснинг маънавий кадриятларга йўналтирилган фаолияти билан ҳам боғлиқдир. Баъзи шахсларда ижобий маънавий қарашлар ва кадриятлар мавжуд бўлса ҳам, уларда мана шу қараш ва кадриятлар асосида ҳаракат қилиш учун жасорат етишмайди. Бундай одамлардаги маънавий-ахлоқий қарашлар эътиқод даражасига кўтарилмаган бўлади.

Хулқ-атвор компонентининг етакчи элементи ирода ҳисобланади. Ирода маънавий куч бўлиб мақсад томон ҳаракат қилиш жараёнида пайдо бўладиган тўсиқларни енгиш учун зарур бўлади. Ирода инсоннинг мустақиллигини, яъни атроф-муҳит ва ўзгалар фикрининг босимига қарши ҳаракат қила олишида намоён бўлади. Ахлоқий ривожланиш мураккаб жараён бўлиб уни қўллаб-қувватлаш, такомилга етказиш учун ироданинг иштироки зарурдир.

Психология фанида ахлоқий ривожланиш мураккаб жараён сифатида белгиланиб унинг бир неча босқичлари мавжуд:

1. Инсонда маънавий-ахлоқий кадриятлар тўғрисидаги тасаввурларнинг пайдо бўлиши.
2. Уларнинг интериоризациялашуви (яъни билимларнинг эътиқодга айланиши).
3. Эътиқоднинг индивид ҳатти-ҳаракатлари ва фаолиятида намоён бўлиши. Шундай қилиб, ахлоқий ривожланиш даражаси кадриятлар тўғрисидаги

тасаввурнинг шаклланганлиги, уларнинг интериоризациялашуви ва фаолиятда намоён бўлиш даражаси билан белгиланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Овчарова Р.В. Нравственное развитие личности: от детства к отрочеству./ Теория и практика общественного развития. М.,2013, № 11.
2. Лихачев Б.Т. Педагогика:Курс лекций. М.,Юрайт-М,2001.
3. Месникович С.А. Возрастные закономерности нравственного развития личности на разных этапах онтогенеза. / Гуманитарно-экономический вестник. 2009, № 4.
4. Рапацевич Е.С. Психолого-педагогический словарь. Минск:Совр. слово.-2006.